

□ БААВЫЛ ЧАЯНА ХАЯЕВНА ООРЖАК БАЙЛАК ЧАШ-ООЛОВНА

Тувинский
государственный
университет

ОРУС ДЫЛДАН ҮЛЕГЕРЛЕТТИНГЕН САВА АТТАРЫНЫҢ ТЫВА ДЫЛДА ИЛЕРЕДИП ТУРАР УТКАЛАРЫНЫҢ ОНЗАГАЙЛАРЫ

SEMANTIC FEATURES OF NAMES OF THE DISHES BORROWED FROM RUSSIAN IN TUVAN

RUSÇADAN ALINTILANAN KAP-KAÇAK ADLARININ TUVACADA İFADE ETTİĞİ ANLAMLAR ÜZERİNE

Abstract

This article analyses the meanings of names of the dishes borrowed from Russian into literary Tuvan and its dialects and changed their original meanings. The authors also study if the meanings of those parallel Russian and Tuvan words are similar or not and they see their differences and their semantic features in literary Tuvan and its dialects. In some cases, the names of the dishes borrowed from Russian become polysemous and sometimes they are used with Tuvan words which show external forms of the things or their similar using.

Key words

Tuvan, Russian, lexical borrowing, semantic change, names of dishes

Аннотация:

Статьяда орус дылдан тыва литературлуг дылче болгаш ооң диалектилеринче үлегерлеттингеш, үндезин утказы өскерли берген сава аттарының илередип турар уткаларының анализин кылып чоруткан. Орус болгаш тыва дылдарда ук чергелешкек сөстөрнүң уткаларында дүүшкээн болгаш дүүшпейн турар ылгалдыг таварылгаларын тодарадып, ук үлегерээшкиннернүң тыва литературлуг дылда болгаш ооң диалектилеринде семантиктиг онзагайларын көргүскен. Чамдык таварылгаларда орус дылдан үлегерлеттинген сава аттары тыва дылче үлегерлеттинип келгеш, утказы делгемчип, а чамдыкта айтып турар чүүлдеринге даштыкы хевири азы

хереглеттинериниң аайы-биле дөмейлешкек чүүлдер илереткен тыва сөстөр-биле катай ажыглаттынып турар.

Дүлгүүр сөстөр

тыва дыл, орус дыл, лексиктиг үлегерлээшкиннер, утка талазы-биле өскерлиешкиннер, сава аттары.

Özet

Bu makalede Rusçadan Tuva edebi diline ve ağızlarına geçen, temel anlamı değişen kap-kaçak adlarının ifade ettiği anlamlar üzerinde durulmuştur. Rusça ve Tuvacada değişim gösteren sözlerin anlamlarında uyuşan veya uyuşmayan, farklılık gösteren hususlar belirlenerek, bu alıntıların Tuva edebi dilinde ve ağızlarındaki semantik özellikleri ortaya konmuştur. Bazı durumlarda Rusçadan alıntılanan sözlerin anlamı Tuvacada genişlemiş, bazı durumlarda ise alıntılanan bu adlar, belirttiği nesnelere dış özellikleri veya kullanımları sebebiyle benzer nesnelere ifade eden Tuvaca sözler ile beraber kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Tuvaca, Rusça, leksik alıntılar, anlam değişimleri, kap-kaçak adları

Кандыг-даа дыл ниилиледиң сайзыралының аайы-биле хөгжүп чоруур. Чоннуң амдыралында төөгүлүг болуушкуннар, оларның социал болгаш хүн-бүрүдө амыдыралының өскерлиешкиннери дылга эң көскүзү-биле илереп, чаа чүүлдер болгаш болуушкуннар аңаа дылдың бодунуң иштики курлавырларының азы болза үлегерлээшкиннер дузазы-биле көстүп кээр. Ук өскерлиешкиннер бир дугаарында-ла дылдың лексиказынга, ооң словарьлыг составынга чаа сөстөр кирип кээп турары-биле илдең болуп турар.

Тыва дылдың лексиказының өзээн үндезин түрк сөстөр тургузуп турары билдингир. Ооң-биле кады тыва чоннуң өгбелериниң өске чоннар-биле бурунгу төөгүлүг харылзааларын көргүзүп турар, моол, кыдат болгаш ук дылдарны дамчыштыр келген санскрит уктуг сөстөрниң тыва лексикада барын эртемденнер бадыткап турарлар. XIX вектиң төнчүзүндөн, ылаңгыя XX эгезинден тура бо хүннерге чедир тыва дылче хөй санныг үлегерлээшкиннер орус дылдан болгаш ону дамчыштыр Европа чоннарының дылдарындан кирип кээп турар. Тыва дылче орус дылдан үлегерлээшкиннерниң дугайында тыва дылдың шинчилекчилери Д. А. Монгуш, Ш. Ч. Сат «Совет үеде тыва дылдың хөгжүлдеси» (1967), Б. И. Татаринцев «Русские лексические заимствования в современном тувинском языке» (1974), Ш. Ч. Сат «Тыва диалектология» (1987) деп ажылдарында тус-тузунда демдеглээн. Ынчалза-даа орус дылдан тыва дылче кирген лексиктиг үлегерлээшкиннерниң уткаларында болуп турар иштики өскерлиешкиннер дугайында тускай шинчилеп көргөн жылдар амгы үеге чедир чок бооп турар.

Шинчилеп турарывыс орус дылдан тыва литературлуг дылче болгаш ооң диалектилеринче үлегерлеттинген хүн бүрүдө ажыглаттынып турар сава аттарының аразында бир талазында, тыва дылче үлегерлеттинип келгеш, немелде уткаларлыг апарган ийикпе азы үндезин утказы өскерилгелерге таварышкан сөстөр бар болуп турар. Оларның санынга *стакан, кочал, сковородка, таз, казан, бидон* дээн чергелиг сөстөр

хамааржыр. Өске талазында, утка талазы-биле өскерлишкиннер чок үлегерлеттинип келген *көстрүүл, бөдүрээ, канистр, термос, поднос, контейнер* дээн ышкаш сава аттары болур.

Ук статьяда бирги бөлүктө кирген орус дылдан тыва литературлуг дылче болгаш ооң диалектилеринче үлегерлеттингеш, үндезин утказы өскерли берген сава аттарының тыва дылда илередип турар уткаларының анализин кылып, орус болгаш тыва дылдарда чергелешкек сөстөрнүң уткаларында ийи дылда дүүшкээн болгаш дүүшпейн турар ылгалдыг уткаларын тодарадып, ук үлегерээшкиннернүң семантиктиг онзагайларын көргүзөр бис.

1. **Стакан (ыстаъка:н)**

Стакан (ыстаъка:н) деп сөс тыва литературлуг дылда делгем ажыглалдыг. Ол тыва адалга дүрүмнеринге чагырттып, орус дылдан ылгалдыг адаттынар: (*ст*) деп ийи ажык эвес үннүң мурнунда тода эвес адаттынар (*ы*) деп ажык үн кирип турар болгаш орус дылда сөөлгү ударениелиг слог тыва дылда узун ажык үн кылдыр адаттынар. Орус дылда *стакан* деп сөс дараазында уткаларны илередип турар: “1. *Стакан – стеклянный цилиндрический сосуд без ручки, служащий для питья.* 2. *Стакан – цилиндрическая металлическая оболочка, корпус артиллерийского снаряда (спец)*” (Ожегов 2007, 761). А тыва дылда “*Стакан – 1. Суук чүүл ижеринге хереглээр, туда чок шөйбек шил сава. 2. Стакан – ындыг хевирлиг тудалыг сава. – Кружка*” (ТСТЯ II, 736) деп ийи уткада хереглеттинип турарын словарьның авторлары айтып турар.

Бо ийи дылдарда *стакан* деп сөс бирги уткалары-биле дөмейлешкек болуп турарлар. Орус дылда ук сөстүң ийиги утказы тыва дылче үлегерлеттинмээн, ынчалза-даа тыва дылда бирги үлегерлээн утказынга үндезилеп немелде ийиги утка тыптып келген. Өскээр чугаалаарга, *стакан* деп сөстүң тыва дылда ооң бирги утказының ук сөстүң илередип турар чүүлүнүң хүлээлгезин (суук чүүл ижеринге хереглээр) барымдаалап бирги утканың тыва дылда делгемчий бергени болур.

Тыва литературлуг дылда ук сөстүң илередип турар утказын хынап көөрү-биле бис тыва дылдың эдилекчилеринге 3 аңгы чүүлдү көргүскеш (*стакан, кружка* болгаш адакы бичии тавакчыгажы чок чашка), ук чүүлдернүң аттарын айтырган бис. Экспериментиниң киржикчилери (20 кижиге) шуптузу оларның үжелдирзин “*стакан*” деп адаар болган. Тыва дылче *чашка* деп орус сөс үлегерлеттинмээн, ону *стакан* деп сөс солуп турар болуп турар. А *кружка* деп сөс эвээш таварылгаларда ажыглаттынып турар, ынчалза-даа ону чугаада кол нуруузунда база-ла *стакан* деп сөс солуп турар. Тыва чечен чогаалда *стакан* деп сөстүң ажыглалын көөрүвүске, дараазында домактар таваржып турар болган:

(1) *Артыш-оол баалыңныг ногаан стакан тудуп алган бедик кара-ой иви саап тур, а улуг улус дискектендир олуруп алган саар болду.*(Эргеп. ӨЧ).

(2) *Ооң соондан шил стакан суг ишти.*(Эргеп. ТУК)

Словарьларның берип турары, чоруткан экспериментиниң түңнели болгаш тыва чечен чогаалдардан чижектернүң көргүскени-биле тыва дылда *стакан* деп сөстүң илередип турар уткаларын орус *стакан* деп сөс-биле деңнеп тургаш, ук дылдарда *стакан – стакан* деп сөстөрнүң компонентилиг анализин чорудар болза, олар ийи дылда тус-тузунда дараазында семантиктиг компонентилерге чарлыр (Таблица 1):

Таблица 1. Орус болгаш тыва дылдарда *стакан* – *стакан* деп сөстөрнүң семантиктиг компонентилери.

Семантиктиг компонентилери	Стакан (тыва)	Стакан (орус)
Материалы	Шил, демир, пластмасса, эмальдап каан (азы баалыңныг) демир, дой	Шил, пластмасса
Хемчээли	Улуг эвес	Улуг эвес
Геометрилик хевири	Цилиндр, чалбаксымаар хевирлиг	Цилиндр
Даштыкы хевири	Туда чок, тудалыг	Туда чок
Хереглели	Суук чүүл ижеринге хереглээр	Суук чүүл ижеринге хереглээр

Тыва дылче *стакан* деп сөс бирги утказында үлегерлеттингеш,, орус дылдазындан утказы делгем апарган. Ынчангаш тыва дылда ол чүгле “туда чок шөйбек шил сава” эвес, а өске-даа суук чүүл ижер өске-даа материалдан бүткен, ооң-биле каттай тудалыг-даа саваны илередип турар. Тыва дылда кижиниң суук чүүл (колдуунда шай) ижеринге ажыглап чорааны аяктан аңгы суук чүүл ижер саваны *стакан* деп адап турар бооп турар. Ынчангаш ук үлегерлээшкин тыва дылдың лесиктиг системазынга шиңгээттинерде, ооң илередип турар чүүлүнүң **хереглелин** (даштыкы хевирин, материалын эвес) барымдаалап кирген деп даап бодап болур.

Тыва чечен чогаалда чижектер ону бадыткап турар. Үстүнде көргөн домактарда *паалыңныг ногаан стакан, шил стакан* деп лексиктиг каттыжышкыннарны орус дылче чергелештир “эмалированный зеленый стакан”, “стеклянный стакан” деп каттыжышкыннар кылдыр очулдуруп болбас. А бир эвес очулга кылып тургаш, ынчаар очулдуруп каар болза чугаа частырыы деп санаар апаар. Бо тыварылгаларда шын очулга “эмалированная зеленая кружка” болгаш анаа “стакан” болур. Чүге дизе орус *стакан* деп сөстүң семантиктиг тургузуунда шил деп утка кирип турар, ынчангаш “стеклянный” дээри артык болу бээр. Тыва дылда ук сөстүң делгем утказының аайы-биле орус дылда болдунмас каттыжышкыннарны тыва дылда ажыглап болур бооп турар.

2. Кочал

Тыва дылдың төп, мурнуу-чөөн диалектилеринде ажыглаттынып турар *кочал* деп сөс орус дылдан эрги үлегерлээшкиннерге хамааржыр. Ол орус дылда *котёл* деп сөстен укталган (ЭСТЯ III, 204), тыва адалгага таарыштыр ооң үн составы өскерилген бооп турар. Орус болгаш тыва дылдарда *кочал* – *котёл* деп сөстөрнүң дамчыдып турар уткаларын аразында деңнеп, оларның компонентилиг анализин Таблица 2-ден көрүп болур.

Таблица 2. Орус болгаш тыва дылдарда *кочал* – *котёл* деп сөстөрнүң семантиктиг компонентилери.

Семантиктиг компонентилери	Кочал	Котёл
Материалы	Демир	Демир
Хемчээли	Улуг	Дыка улуг бооп болур

Геометрилик хевири	Цилиндр, бичии чалбаксымаар	Борбак, чалбак
Даштыкы хевири	Чаңгыс дугаланчак тудалыг	Колдуунда ийи бичии тудалыг
Хереглели	Суук чүүл дажыглаар	Чем хайындырар, суг изидер

Кылып чоруткан компонентилиг анализ орус болгаш тыва дылдарда *кочал* – *котёл* деп сөстөрнүң аразында семантиктиг компонентилериниң дөмей эвезин илереткен. Ук сөстөрнүң илередип турар объектилери хемчээли, даштыкы болгаш геометрилик хемчээли, хереглели аңгы болуп турар.

Словарьларда ук сөстөрнү мынчалдыр тайылбырлап турар: “Кочал – 1. Колдуунда суг кудар, дажыглаар цилиндр хевирлиг, тудалыг сава, хууң. 2. От кырынга аскаш, чем хайындырар улуг эвес сава. – Котелок”. (ТСТЯ II, 181). “Котёл – большой металлический круглый сосуд для нагревания воды, варки пищи” (Ожегов 2007, 301). Тыва дылда *кочал* деп сөстүң утказы орус *котёл* деп сөстен делгемин эскерип болур. *Кочал* дээрге чүгле орус дылда *ведро*, тыва литературлуг дылда *хууң* деп уткада эвес, а *котелок* деп сөс-биле ийиги уткада чергелешкек болуп турар.

Словарьларда: “Котелок – небольшой металлический сосуд для еды, для варки пищи над огнём” (Ожегов 2007, 301) болгаш “Котелок – небольшой котел с ручкой, употребляемый обычно в полевых условиях для варки пищи или еды из него” (Ефремова, <https://slovar.cc/rus/efremova-tolk/297213.html>) деп айтып турары *кочал* – *котелок* деп ийи сөстүң уткалары чоок болуп турарын көргүзүп турар. Орус болгаш тыва дылдарда *кочал* – *котелок* деп сөстөрнүң семантиктиг компонентилерин Таблица 3-те деңнеп турар.

Таблица 3. Орус болгаш тыва дылдарда *кочал* – *котелок* деп сөстөрнүң семантиктиг компонентилери.

Семантиктиг компонентилери	Кочал	Котелок
Материалы	Демир	Демир
Хемчээли	Улуг	Улуг эвес
Геометрилик хевири	Цилиндр	Борбак
Даштыкы хевири	Чаңгыс дугаланчак тудалыг	Чаңгыс дугаланчак тудалыг
Хереглели	Суук чүүл дажыглаар	Чем хайындырар, суг изидер

Компонентилиг анализ орус дылда *котелок* деп бичежек хемчээлдиг, дугаланчак тудалыг демир чем кылып ижер сава-биле тыва дылда “Кочал” деп сөстүң илередип турар чүүлдериниң даштыкы хевирлери дөмейлешкек, илередип турар уткалары чоок бооп турарын көргүзүп турар.

Орус дылдан тыва дылче *котелок* деп сөстү үлегерлеп алырда, ооң биче хевири болур котелоктуң даштыкы хевирин барымдаалаан бооп турар. Черле дылдар аразында лексиктиг үлегерлээшкннерде сөстөрнүң анаа хевирлери болгаш бичеледип-чассыткан хевирлери өске дылга шиңгээттинерде чамдыкта дүүшкек эвес болур деп дараазында *сковорода* – *сковородка* деп ийи сөстүң орус, тыва дылдарда утка талазы-биле чергелешкээ база бадыткап турар.

3. Сковородка (скаъваро:тка)

Тыва дылда *сковородка* (скаъваро:тка) деп сөстүң бижикке илередири орус орфографияда-биле дөмей-даа бол, адалгазы тыва аян-биле адаттынып, бирги слогта өк-биле адаар ажык үн болгаш сөөлгү ударениелиг слогту узадыр адаар үн-биле солуп турар. *Сковородка* дээрге орус дылда *сковорода* деп сөстүң бичеледип-чассыткан хевири болур. Тыва дылда *сковорода* деп сөс ажыглаттынмайн турар болгаш словарьларда демдеглеттинмейн турар. Орус болгаш тыва дылдың словарьларында ук сөстөрни мынчалдыр киирип турар: “Сковорода – мелкая, с загнутыми краями, круглая металлическая посуда для жаренья” (Ожегов 2007, 723), тыва дылда: “Сковородка – чем хаарар төгерик металл сава” (ТСТЯ II, 690).

Орус болгаш тыва дылдарда *сковородка* – *сковорода* деп сөстөрниң семантиктиг компонентилерин Таблица 4-те деңнеп турар.

Таблица 4. Орус болгаш тыва дылдарда *сковородка* – *сковорода* деп сөстөрниң семантиктиг компонентилери.

Семантиктиг компонентилери	Сковородка	Сковорода
Материалы	Демир	Демир
Хемчээли	Улуг, улуг эвес	Улуг эвес
Геометрилик хевири	Төгерик	Төгерик
Даштыкы хевири	Тудалыг	Тудалыг
Хереглели	Чем хаарар	Чем хаарар

Тыва дылда *сковородка*, орус дылда *сковорода* деп сөстөрниң илередип турар уткалары дөмейлешкек, олар ийи дылда чаңгыс чүүлдү адап турарлар. Тыва дылда *сковородка* деп улуг-даа, бичии-да хемчээлдиг чем хаарар кыдыглары чавыс саваны адап турар:

(6) *Ооң кылын демирден кылган халывының кырында сакпың, сковородка ышкаш саваларга паштаныр улуг, бичелиг ийи оюктуг* (Сарыг-оол. БЧ).

Ынчангаш тыва дылче *сковорода* деп сөс чүгле бичеледип-чассыткан хевиринде үлегерлеттинген, а боду эге хевиринде тыва дылда ажыглаттынмайн турар.

4. Таз (та:с)

Амгы тыва дылда *таз* деп сөс орус *таз* деп сөстен укталган. А орус дылче бурунгу үеде ук сөс түрк болгаш крым татар дылдардан үлегерлеттинген деп санап турар: тур., крым.-тат. *tas* “чаша, таз” (Фасмер, <http://enc-dic.com/fasmer/Taz-13237.html>). Орус тайылбырлыг словарьларда ук сөстү мынчалдыр тайылбырлап турар: “Таз – широкий и неглубокий округлённый сосуд” (Ожегов 2003: 787) азы “Таз – широкий и неглубокий круглый металлический сосуд, употр. при умывании, для стирки мелких предметов, для варки варенья и т.д. Медный таз. Эмалированный таз. (Фасмер, <http://enc-dic.com/fasmer/Taz-13237.html>).

Тыва дылда *таз* дээрге делгем, улуг, эрии чавыс, борбак (чамдыкта дөрбелчин-даа хевирлиг) металл, пластик саваны ынчаар адап турар. Тазты колдуунда хеп чуурунга болгаш өске-даа бажың ажылынга ажыглаар:

(7) *Оол стол кырынга бир хууң суг, бир таз холуксаа, хажызынга кезек кызыл тууйбулар чыып алган.*(Эргеп. ОД).

Чамдык информантларның айтып турары-биле алырга, тыва дылда *таз* деп сөс чүгле хеп чуурда ажыглаар сава эвес, а аяк-сава чуурда ажыглаар саваны база *таз* деп адап турар бооп турар.

Орус болгаш тыва дылдарда ук сөстөрнүң семантиктиг компонентилерин Таблица 5-те деңнеп турар.

Таблица 5. Орус болгаш тыва дылдарда *таз* – *таз* деп сөстөрнүң семантиктиг компонентилери.

Семантиктиг компонентилери	Таз (тыва)	Таз(орус)
Материалы	Демир	Демир
Хемчээли	Улуг, улуг эвес	Улуг
Геометрилик хевири	Төгерик	Төгерик
Даштыкы хевири	Делгем болгаш чавыс, бичежек тудалыг бооп болур	ийи Делгем болгаш чавыс, ийи бичежек тудалыг бооп болур
Хереглели	Хеп чуур, аяк чуур	Хеп чуур, варенье хайындырар.

Тыва дылда *таз* деп сөстү чамдык таварылгаларда *тавак* деп сөс-биле чергелештир азы катай ажыглап турарын хайгаарап болур. Ук сөс каттыжышкыны (*таз тавак*) каттыжылга холбаазы-биле тургустунган болгаш ийи сөстүн аразында тодарадылга хамаарылгазын көргүзүп турар. Сөс каттыжышкынының бирги компонентизи – үлегерлеттинген сөс (*таз*) ийиги компонентини – тыва лексема (*тавак*). Бирги компонент ийигизин тодарадып чоруур: *таз (кандыг?) тавак* – үлегерлеттинген *таз* деп сөс тавактың бир хевирин айтып турар бооп турар. Чижээ:

(8) Диктор В. Тинмей демир-хууңга суг эккелгеш, ону **таз тавакче** шулурадыр кудуп турар чораан (Танова ШХС).

Таз болгаш *тавак* деп сөстөрни чергелештир азы катай ажыглап турарының ужуру ол ийи саваның даштыкы хевирлериниң дөмейлешкээнге үндезилээн деп болур. Чүге дизе хереглелиниң аайы-биле олар аңгы болуп турарлар. Тавакты колдуунда чем чииринге ажыглаар, орус дылда ол *тарелка* деп сөске дүүшкөк.

5. Бидон (пидо:н)

Орус болгаш тыва дылдарда *бидон* – *бидон* (пидо:н) деп сөстөрни словарьларда мынчалдыр киирип турар: орус дылда: “Бидон – металлический или пластмассовый сосуд цилиндрической формы с крышкой. Для молока” (Ожегов 2007, 47); тыва дылда: “Бидон – цилиндр хевирлиг демир азы пластмасса сава, көңгүл, дөмбүң. Сүт бидону”.(ТСТЯ I 2003, 248).

Словарьларда айтып турары-биле, орус болгаш тыва дылдарда *бидон* – *бидон* деп сөстөрнүң семантиктиг компонентилери колдуунда чергелешкөк болуп турар. Ынчалза-даа тыва дылда ук сөс-биле көңгүл, дөмбүң чергелиг биче хемчээлдиг саваларны база ынчаар адаар деп айтып турар. Орус дылда бичежек саваларны бичеледип-чассыткан хевири-биле (бидончик) айтыр. Ийи дылда *бидон* – *бидон* деп ийи сөстөрнүң компонентилиг анализин Таблица 6-да киирген.

Таблица 6. Орус болгаш тыва дылдарда *бидон* – *бидон* деп сөстөрнүн семантиктиг компонентилери.

Семантиктиг компонентилери	Бидон (тыва)	Бидон (орус)
материалы	Демир азы пластмасса	Металл азы пластмасса
хемчээли	Улуг болгаш бичежек (көңгүл, Улуг эвес дөмбүң)	
Геометрилик хевири	Цилиндр	Цилиндр
даштыкы хевири	Ийи бичии тудаларлыг, аастыг	Ийи бичии тудаларлыг, аастыг
хереглели	Сүт, суг кудар	Сүт кудар

Тыва чогаалда чамдык чижектерде *бидон* деп сөстү *көңгүл*, *дөмбүң* деп ажыглалының аайы-биле дөмейлешкек хүлээлгелерлиг тыва сөстөр-биле каттай ажыглап, оларның-биле нарын сөстөр тургуза бээр таварылгалар демдеглеттинген:

(9) *Эртенни өттүр хамык хымысты кочалдап машинаже дажыглап, бидон-көңгүлдерже куткан* (Сарыг-оол. ХЫ).

Мындыг таварылгада тыва көңгүл, дөмбүң деп сөстөрнүн лексиктиг уткалары үлегерлеттинген *бидон* деп сөстүң салдары-биле семантиктиг өскерилгелерге таварышканын даап бодап болур.

6. Казан (каъза:н)

Тыва дылда өк-биле адавас (казан) болгаш өк-биле адаар ажык үннерлиг (каъзан) деп ийи сөс бар бооп турар. Өк-биле адавас (казан) деп сөс чүгле Бай-Тайга чонунуң чугаазында таваржып турар. Ооң дугайын М. Д. Доржу демдеглээн. Ук диалект чугаада *казандык* деп сөс ажыглап турарын база ол айтып турар (2002). Бистиң бир информантывыс (казан) дээрге улуг шой паш, а казандык дээрге биче шой паш деп ук черниң улузу аңгылап ажыглап турарын айыткан (И1). М. Д. Доржунуң демдегледип турары-биле, *казан* болгаш *казандык* деп сөстөрнүн аразында ылгал чок, кайызы-даа бичии хемчээлдиг пашты ынчаар адаар деп демдегледип турар (2002: 64).

Литературлуг дылда өк-биле адаар ажык үннерлиг (каъзан) деп сөс ажыглаттынып турар. Ол тыва сөс курлавырынче орус дылдан кирип келген болгаш амгы үеде садыгларда нептереңгей садып турар шой улуг-биче чем кылыр саваларны ынчаар адап турар бооп турар. Оларны колдуунда Ортаа Азияның чонунуң плов кылыр савалары деп билип турар. А тывалар шагдан тура боттарының ажыглап келгени чем кылыр саваларын *паш*, эң улугларын *тос-таңма* деп адап турар. Ынчап кээрге бурунгу *казан* деп ниити түрк сөс тыва литературлуг дылда уттундурган бооп турар. Амгы үеде тыва дылда ажыглаттынып турар (каъзан) деп сөстү орус дылдан “дедир үлегерлээшкин” кылдыр кирип келген деп демдегледип турар. Ол орус дылче бурунгу үеде түрк дылдардан үлегерлеттинген деп Б. И. Татаринцев айтып турар (ЭСТЯ III: 61). Ындыг “дедир” үлегерлээшкиннерниң чижээнге *сарафан*, *халва*, *диван* дээн чижектиг оон-даа өске, кол нуруузунда XVI-XVII чүс чылдарда орус дылче түрк дылдардан кирип келген сөстөр хамааржып болур.

Орус дылда “Казан – котел для приготовления пищи” (Ожегов 1985, 224) деп уткалыг. Б. И. Татаринцев *казан* (каъзан) деп сөс амгы литературлуг тыва дылда ийи уткалыг

хереглеттинип турар деп айтып турар: “Казан – 1. Котел для приготовления пищи. 2. Диал. маленький котел, ковш” (ЭСТЯ III: 61). Ук уткалар тыва дылда чечен чогаалда ажыглаттынган чижектер-биле бадыткаттынып турар. Бирги утказында колдуунда *казан паш* деп каттыжыышкын ажыглаттынып турар:

(10) *Ол өскүс кижиге кырган-авам казан паш тутсун берген* (Кенин-Лопсан. ЧӨ)

(11) *Харны казан пашка эзилдиргеш, шай хайындырып иштивис* (Кенин-Лопсан. КШ)

Казан паш деп каттыжыышкын дээрге-ле үстүндө көргенивис *таз тавак* деп чижек-биле дөмей, казан дээрге паштың бир хевири кылдыр билип турар. Ук сөс каттыжыышкыны каттыжылга холбаазы-биле тургустунган болгаш ийи сөстүн аразында тодарадылга хамаарылгазы бар болуп турар. Сөс каттыжыышкынының бирги компонентизи (*казан*) ийиги компонентини (*паш*) тодарадып чоруур: *казан (кандыг?) паш*.

Бай-Тайга чонунуң чугаазында *казан* деп сөстүң ажыглаттынып турар ийиги утказы – биче шой паш –орус дылда утказындан ылгалдыг талазы ол болуп турар. Чечен чогаалда *казан хымыш* деп каттыжыышкын база таваржып турар:

(12) *Тараам дазыргайнып-ла турар. Ам канчаар, пашты черге салып алгаш, бир холум-биле былган, бир холум-биле казан хымыш-биле узуп тургаш эзип алдым* (Сарыг-оол. АТ)

Көргенивис барымдааларга даянып алгаш, орус болгаш тыва дылдарда *казан – казан* деп сөстөрнүң семантиктиг компонентилерин Таблица 7-де деңнеп көргүзүп турар.

Таблица 7. Орус болгаш тыва дылдарда *казан – казан* деп сөстөрнүң семантиктиг компонентилери.

Семантиктиг компонентилери	Казан (каъзан) (тыва)		Казан (орус)
	1-ги утка Казан паш	2-ги утка Казан хымыш	
Материалы	Демир	Демир	Демир
Хемчээли	улуг	бичежек	улуг
Геометрилик хевири	чалбак	чалбак	чалбак
Даштыкы хевири	бичии ийи тудаларлыг бооп болур	чангыс узун тудалыг	бичии ийи тудаларлыг бооп болур
Хереглели	аъш-чем хайындырар	аъш-чем узар	аъш-чем хайындырар

Тыва дылда (каъзан) деп сөс орус дылда казан деп сөс-биле бирги утказы-биле дөмейлешкек. Тыва диалект чугаада ажыглаттынып турар оон ийиги утказының турар утказының тыптып келгениниң барымдаалары билдинмес бооп артып турар.

Тыва улустуң хүн-бүрүдө амыдыралында хереглелдиг чүүлдерни адап турар орус сөстөр тыва дылче үлегерлеттингеш, тыва дылдың бодунуң лексиказы-биле холбажып, аразында нарын уткалыг семантиктиг харылзаалар тывылдырар. Ооң уламындан үлегерлеттинген сөстөрнүң уткалары янзы-бүрү өскерлишкиннерге таваржып турар.

Орус дылдан амгы тыва литературлуг дылче үлегерлеттингеш, утка талазы-биле өскерлишкиннерге таварышкан *стакан, кочал, сковородка, таз, казан, бидон* чергелиг сава аттарының ийи дылда уткалары ылгалдарлыг. Ук ылгалдар кол нуруузунда үлегерлээшкиннерде немелде илередип турар чүүлүнүң хереглелин, даштыкы хевирин

барымдаалап тыптып келген дээрзин тодараткан бис. *Казан* деп сөстүң ийиги утказының тыптып келгенинің барымдаалары билдинмес бооп артып турар. Тыва дылче *сковородка* сөс чүвениң бичеледип-чассыткан хевирдериинде үлегерлеттинген, а *кочал* деп сөс болза, биче саваны (*котелок*) улуг чүүлдүң ады-биле (*котёл*) адаттынып үлегерлеттинген.

Чамдык таварылгаларда орус дылдан үлегерлеттинген сава аттары тыва дылга утказы делгемчип (*стакан, казан*), а чамдыкта айтып турар чүүлдеринге даштыкы хевири азы хереглеттинериниң аайы-биле дөмейлешкек чүүлдер илереткен тыва сөстөр-биле катай *хереглеттинип турар (бидон-көңгүл, казан паш, таз тавак)*.

Ол семантикиг болушкуннар тыва чоннуң чаңчылчаан амыдыралыңа улуг өскерилгелер болуп турар өйде, XX векте, дыка күштүг турганы билдингир. Чүге дизе амыдыралда чаа тыптып келген чүүлдерниң аттары чаа билиишкиннерни илередип, дылдың лексиктиг системазының иштинде шимчээшкиннерни болдулар. Аңаа көөрге, сөөлгү үеде тыва дылче кирген орус үлегерлээшкиннер улуг семантиктиг ылгалдарлыг болбайн турар. Ооң чылдагааны амгы тыва чоннуң амыдыралында ажыглап турары материалдыг объектилер колдуунда орус чоннуң-биле дөмейлежи бергенде деп санап болур.

Ажыглаан чечен чогаал болгаш информантылар даңзызы

Кенин-Лопсан. КШ – Кенин-Лопсан М. Хайыралыг Калчан-Шилги. Кызыл, 1978.

Кенин-Лопсан. ЧӨ – Кенин-Лопсан М. Чылгычының өө. Кызыл, 1980.

Сарыг-оол. АТ – Сарыг-оол С. Аңгыр-оолдуң тоожузу. Кызыл, 2008.

Сарыг-оол. БЧ. – Сарыг-оол С. Байлак чурттум. Кызыл, 1958.

Сарыг-оол. ХЫ – Сарыг-оол С. Хүннүң ыраажылары. Кызыл, 1977.

Танова. ШХС – Танова Е. Ширбииниң холдан салба. Кызыл, 1999.

Эргеп. ОД – Эргеп М. Оглаа-Доруг. Кызыл, 1974.

Эргеп. ӨЧ – Эргеп М. Өдүгенде чайлаг. Кызыл, 1994.

Эргеп. ТУК – Эргеп М. Таңды-Ууланың кижилери. Кызыл, 1991.

И1 – Информант 1, Хертек Эльвира Манчыт-ооловна, 1974, барыын диалект, Кара-Хөл аялгазының эдилекчизи.

Ажыглаан эртем литературазы

Доржу, М. Д. Бай-(2002). Тайгинский говор в системе диалектов тувинского языка. Кызыл.

Монгуш, Д. А. (1967). Сат Ш. Ч. *Совет үеде тыва дылдың хөгжүлдези*. Кызыл.

Сат, Ш. Ч. (1987). *Тыва диалектология*. Кызыл.

Татаринцев, Б. И. (1974). *Русские лексические заимствования в современном тувинском языке*. Кызыл.

Ажыглаан словарьлар

Ожегов, С. И. (1985) *Словарь русского языка*: М.

Ожегов, С. И.; Шведов, А. Н. Ю. (2003). *Словарь русского языка*: М.

Ожегов, С. И. (2007). *Словарь русского языка*: М.

ТСТЯ I (2003). *Толковый словарь тувинского языка*. Том 1. Новосибирск: Наука.

ТСТЯ II (2011). *Толковый словарь тувинского языка*. Том 2. Новосибирск: Наука.

ЭСТЯ III (2004). *Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка*. Том 3. Новосибирск: Наука.

Электроннуг словарьлар

Фасмер, <http://enc-dic.com/fasmer/Taz-13237.html> –М. Фасмера.

Ефремова, <https://slovar.cc/rus/efremova-tolk/297213.html> – Толковый словарь, Т.Ф. Ефремовой

